

prof. dr hab. Grzegorz Kucharczyk

Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wlkp.

e-mail: gregork@man.poznan.pl

<https://orcid.org/0000-0002-3046-7555>

Niemiecka polityka wobec Europy Środkowej w XX i XXI wieku

GERMAN POLICY TOWARDS CENTRAL EUROPE IN THE 20TH AND 21ST CENTURIES

Summary

German policy towards Central Europe throughout the 20th and 21st centuries has been consistently shaped by Berlin's political and economic interests. Prior to 1914, German focus centred on maintaining the political *status quo* established after the partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth, a pivotal element of the Central European order. During World War I, Germany envisioned Central Europe as a sphere of exclusive German dominance, encapsulated by the concept of *Mitteleuropa* and the “Eastern Empire.” The Weimar Republic (1919-1933) rejected the Central European order imposed by the Treaty of Versailles. Its rapprochement with the Soviet Union was characterized by an anti-Polish stance and a disregard for Central European political independence. This approach persisted in Hitler's *Lebensraum*-driven foreign policy. Similarly, the architects of West Germany's *Ostpolitik* in the 1970s and 1980s neglected the interests of Central European nations. This pattern of disregard has continued in the policies of subsequent German governments towards Putin's Russia, overlooking threats not only to Central Europe but also to Germany itself.

Keywords: Central Europe; Germany; German foreign policy; *Ostpolitik*

Streszczenie

Politykę Niemiec wobec Europy Środkowej w XX i XXI wieku determinowały polityczne i gospodarcze interesy Berlina. Do 1914 roku koncentrowała się na utrwalaniu politycznego *status quo* po rozbiorach Rzeczypospolitej będącej najważniejszym elementem ładu politycznego w Europie Środkowej. W okresie pierwszej wojny światowej traktowała Europę Środkową jako obszar wyłącznej dominacji niemieckiej (*Mitteleuropa*, „imperium wschodnie”). W okresie republikańskiej Rzeszy Niemieckiej (1919-1933) nie akceptowała Europy Środkowej w kształcie nadanym przez traktat wersalski. Zbliżenie weimarskich Niemiec z Związkiem Sowieckim było antypolskie i nastawione przeciwko politycznej samodzielności Europy Środkowej. To nastawienie dominowało

też w hitlerowskiej polityce zagranicznej uzasadnianej ideologią *Lebensraum*. Również twórcy tzw. nowej polityki wschodniej RFN w latach 70. i 80. XX wieku nie brały pod uwagę interesów narodów środkowoeuropejskich. Kontynuacją takiego stanowiska był stosunek kolejnych rządów niemieckich do putinowskiej Rosji, nie liczący się z zagrożeniami nie tylko dla Europy Środkowej, ale i samych Niemiec.

Słowa kluczowe: Europa Środkowa; Niemcy; niemiecka polityka zagraniczna; Ostpolitik

Wstęp

Wiek XX w polityce niemieckiej zaczął się w 1890 roku. Przyjęcie przez cesarza niemieckiego i króla Prus Wilhelma II prośby o dymisję Ottona von Bismarcka – od 1862 roku pruskiego premiera i szefa dyplomacji państwa Hohenzollernów, a od 1871 roku kanclerza Rzeszy Niemieckiej – zapowiadało epokową zmianę w polityce zagranicznej Berlina¹. Tym bardziej że wraz ze zdymisjonowaniem „żelaznego kanclerza” Wilhelm II odmówił przedłużenia tzw. paktu reasekuracyjnego z Rosją, zawartego w 1887 roku z inicjatywy Bismarcka. W zamyśle tego ostatniego układ ten miał stanowić zabezpieczenie dla Niemiec przed ukonstytuowaniem się fatalnej dla Rzeszy konfiguracji geopolitycznej, która mogłaby się pojawić na horyzoncie polityki europejskiej wraz ze zbliżeniem polityczno-wojskowym państwa carów oraz Francji². O zaistnieniu takiego scenariusza Bismarck był przekonany co najmniej od 1875 roku, gdy stanowczy sprzeciw Rosji uniemożliwił realizację snutej przez niemieckiego kanclerza planu prewencyjnego uderzenia Rzeszy na Francję (tzw. kryzys *Krieg in Sicht*)³.

1. Niemiecka polityka przed I wojną światową (1890-1914)

W 1890 roku z czynnej polityki odchodził Bismarck, spadkobierca i kontynuator tradycji pruskiej polityki, której filarem od pierwszej połowy XVIII wieku było utrzymywanie przyjaznych relacji z Rosją. Społem tego sojuszu, ostatecznie sformalizowanego w 1764 roku, była wspólna „negatywna polityka” Berlina i Petersburga wobec Rzeczypospolitej, a tym samym wobec całej Europy Środkowej, która wedle pruskiej *Staatsräson* i w myśl imperialnej strategii państwa Romanowów miała być swoistym kondominium prusko-rosyjskim. Te dążenia zmateriałyzowały się w dokonanej pod koniec XVIII wieku za sprawą współpracy prusko-rosyjskiej rewolucji geopolitycznej w Europie Środkowej, jaką były rozbiory Polski. Aż do 1871 roku silniejszym partnerem w tym układzie była

1 O kulisach dymisji O. von Bismarcka zob. J. Steinberg, *Bismarck. Magier der Macht*, Berlin 2015, s. 611-621.

2 K. Canis, *Von Bismarck zur Weltpolitik. Deutsche Außenpolitik 1890 bis 1902*, Berlin 1999, s. 25-26.

3 H. Wereszycki, *Sojusz trzech cesarzy. Walka o pokój europejski 1872-1878*, wyd. 2, Warszawa 2010, s. 142-150.

Rosja. Po rewolucji geopolitycznej w środku Europy, jaką było zjednoczenie Niemiec przez Prusy, ten stosunek sił nie był już tak oczywisty.

Otto von Bismarck nie tylko był kontynuatorem starych tradycji politycznych monarchii Hohenzollernów. Jego myśl i działalność polityczna współgrała również z „nowymi czasami”, czyli z rosnącym w siłę od połowy XIX wieku niemieckim liberalizmem. To nie „żelazny kanclerz” jako pierwszy rzucił hasło „zdrowego egoizmu narodowego” i nie on rozpisывał się na temat zalet *Realpolitik*. Pojęcia te jako najważniejsze kryteria aktywności politycznej w obszarze polityki zagranicznej wprowadzili do niemieckiej kultury politycznej liberałowie. Afirmatywnie o „polityce realnej” rozpisывał się krótko po Wiośnie Ludów związany z ruchem liberalnym pisarz polityczny August Ludwig von Rochau⁴. Natomiast do polityki opartej na zasadzie „zdrowego egoizmu narodowego” z trybuny niemieckiego Zgromadzenia Narodowego obradującego we Frankfurcie nad Menem (parlament frankfurcki) zachęcał jeden z przywódców niemieckich liberałów Wilhelm Jordan. Czynił to w czasie tzw. debaty o Polsce (*Polendebatte*), gdy w lipcu 1848 roku liberalna większość w niemieckiej konstytuancie zadecydowała o konieczności przyłączenia do przyszłej Rzeszy Niemieckiej („oddolnie” jednoczonej) znakomitej większości ziem zaboru pruskiego⁵. Można powiedzieć w tym kontekście, że niemieckie elity liberalne kontynuowały tradycje „negatywnej polityki” Prus wobec Europy Środkowej, polityki opartej na utrzymywaniu rozbiorowego *status quo* na ziemiach polskich.

Na uwagę zasługuje również fakt, że właśnie w czasie obrad parlamentu frankfurckiego zarysował się w niemieckiej polityce inny wątek w spojrzeniu na „niemieckie zadania” wobec Europy Środkowej, czyli szukaniu możliwości niemieckiej ekspansji w obszarze naddunajskim oraz na Bałkanach. Wątek ten zostanie podjęty przez niemieckie elity polityczne i gospodarcze na przełomie XIX i XX wieku, a więc w momencie, gdy po 1890 roku zaczął się wiek XX w niemieckiej polityce. Wejście Niemiec na szerokie wody *Weltpolitik*, czego wyrazem był nie tylko wdrażany program budowy floty oceanicznej, ale i intensywna ekspansja gospodarcza Rzeszy na kierunku bałkańskim (por. wielki projekt kolei Berlin-Bagdad), było oznaką nowych czasów. Zarzucano aksjomaty niemieckiej polityki bezpieczeństwa zdefiniowanej przez Bismarcka: niezadrażniania relacji z Rosją oraz trzymania Wielkiej Brytanii z dala od spraw kontynentu europejskiego. Coraz intensywniejsze szukanie przez Berlin po 1890 roku „swojego miejsca pod słońcem” w Europie Środkowej (jej południowo-wschodniej części) zapowiadało zerwanie dobrych relacji państwa Hohenzollernów z Rosją, które od czasów zakończenia wojny

4 J. Bew, *Realpolitik: A History*, New York 2016, s. 50-64.

5 W. Wippermann, „Gesunder Volksgeistismus”. *Vorgeschichte, Verlauf und Folgen der Polendebatte in der Paulskirche*, in: *1848. Revolution in Europa. Verlauf, politische Programme, Folgen und Wirkungen*, Hrsg. H. Timmermann, Berlin 1999, s. 351-365; B.E. Vick, *Defining Germany. The 1848 Frankfurt Parliamentarians and National Identity*, Cambridge, MA-London 2002, s. 135-136.

siedmioletniej (1763) i po ostatecznym zniszczeniu państwa polskiego (1795) były fundamentem ładu politycznego w Europie Środkowej.

2. Pierwsza wojna światowa (1914-1918)

Wybuch wojny niemiecko-rosyjskiej w sierpniu 1914 roku oznaczał epokową zmianę w Europie Środkowej. Polityczne kierownictwo Rzeszy Niemieckiej, decydując się na wypowiedzenie wojny imperium rosyjskiemu, ostatecznie porzucało aksjomat bismarckowskiej polityki w odniesieniu do Europy Środkowej: utrzymywania jak najdłużej możliwie najbardziej przyjacielskich relacji z Rosją, którą „żelazny kanclerz” na podobieństwo pogody traktował jako czynnik stały w niemieckiej polityce. „Sierpniowe salwy” otwierały więc zupełnie nowe perspektywy polityczne w sytuacji, gdy do przeszłości odchodził istniejący od 1764 roku sojusz Berlina i Petersburga, który przez 150 lat był podstawą konfiguracji geopolitycznej panującej w tej części Starego Kontynentu.

Należy zauważyć, że niemieckie elity polityczne u progu Wielkiej Wojny nie były przygotowane na taki scenariusz⁶. Nad Sprawą ścierały się różne koncepcje ułożenia niemieckiej polityki bezpieczeństwa w odniesieniu do Europy Środkowej⁷. Jeszcze na początku 1916 roku rząd Rzeszy Niemieckiej liczył na zawarcie z Rosją separatystycznego pokoju na zasadzie *status quo ante bellum* z „drobnymi korektami terytorialnymi” na rzecz Niemiec⁸.

Jednak już we wrześniu 1914 roku kanclerz Theobald von Bethmann Hollweg zapowiedział utworzenie pod egidą Niemiec związku środkowoeuropejskiego obejmującego obszar od Morza Północnego i Bałtyckiego po Adriatyk oraz Morze Czarne⁹. Niemieckie ambicje „zorganizowania” Europy Środkowej najpełniej znalazły swój wyraz w koncepcji *Mitteleurop*y, której pierwszy zarys znalazł się w głośnej książce Friedricha Naumanna *Mitteleuropa* opublikowanej w 1915 roku¹⁰. W krótkim czasie stała się ona bestsellerem

6 R. Łysoń, *Konsekwentne działania czy improwizacja? Niemieckie plany wojenne wobec Polski w okresie I wojny światowej*, „Historia Slavorum Occidentis”, 2015, nr 2, s. 150-167, <https://doi.org/10.15804/hso150208>.

7 K.-A. Klare, *Imperium ante portas. Die deutsche Expansion in Mittel- und Osteuropa zwischen Weltpolitik und Lebensraum (1914-1918)*, Wiesbaden 2020.

8 D. Szymczak, *Między Habsburgami a Hohenzollernami. Rywalizacja niemiecko-austro-węgierska w okresie I wojny światowej a odbudowa państwa polskiego*, Kraków 2009, s. 61.

9 W. Basler, *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914-1918*, Berlin 1962, s. 382-383.

10 Szerzej na temat koncepcji *Mitteleurop*y zob. J. Vermeiren, *The First World War and German National Identity: The Dual Alliance at War*, Cambridge 2016, s. 145-182; A. Watson, *Ring of Steel. Germany and Austria-Hungary at War, 1914-1918*, London 2015, s. 257-276. W polskiej historiografii pomimo upływu lat najlepszym opracowaniem na temat koncepcji *Mitteleurop*y pozostaje praca Janusza Pajewskiego „*Mitteleuropa*”: *studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej*, Poznań 1959.

i najchętniej czytana książką (po *Gedanken und Erinnerungen* Bismarcka) w ostatnich latach wilhelmińskiej Rzeszy¹¹.

Friedrich Naumann – z wykształcenia pastor ewangelicki, deputowany do Reichstagu związany z niszowym środowiskiem socjalno-liberalnym – wychodził z założenia, że pierwsza wojna światowa doprowadziła do ukształtowania się „nowego, środkowo-europejskiego typu człowieka”. Potrzebował on przede wszystkim wzorca kulturowego, matrycy, która miała być zasadniczym spoiwem dla całej *Mittleuropy*. Źródłem tego wzorca – podkreślał F. Naumann – miała być niemiecka kultura, a konkretnie niemiecka filozofia idealistyczna¹².

Sposób rozumowania zaprezentowany na kartach tej bestsellerowej rozprawy wskazywał, że autor widział niemiecką dominację polityczną i gospodarczą między Bałtykiem, Adriatykiem a Morzem Czarnym jako konsekwencję niemieckiej dominacji w najważniejszej sferze – kulturze. Naumann podkreślał, że nie będzie szansy na stworzenie *Mittleuropy* jako równorzędnego partnera dla Rosji oraz Imperium Brytyjskiego, jeśli niemieckie elity polityczne nie porzucą twardego germanizacyjnego kursu wobec Polaków¹³. W zdominowanej przez siebie Europie Środkowej, jak można wnioskować po lekturze książki Naumanna, Niemcy miały dominować nie za pomocą brutalnej polityki asymilacyjnej *à la* Bismarck, ale poprzez kulturę. W tym sensie można mówić o tym, że koncepcja Naumanna wyprzedzała swoje czasy.

W oficjalnych (jawnych i tajnych) dokumentach niemieckiej dyplomacji z czasów pierwszej wojny światowej nie ma wprost nawiązań do koncepcji *Mittleuropy*. Jednak logika działań politycznych podejmowanych przez państwo niemieckie w Europie Środkowej wskazywała, że Berlin po upadku planów separatystycznego pokoju z Rosją (oferta została ostatecznie odrzucona przez cara Mikołaja II na początku 1916 roku) zdecydował się na realizację polityki w myśl koncepcji Naumanna – nie germanizacja, ale wpływ i kontrola miały być najważniejszymi narzędziami utrwalania niemieckich wpływów w tej części Starego Kontynentu. W ten sposób można interpretować model niemieckiej polityki okupacyjnej w Królestwie Polskim w latach 1915-1918. Zgodnie z wytycznymi otrzymanymi od kanclerza T. Bethmanna Hollwega, rezydujący w Warszawie generał-gubernator Hans von Beseler starał się „zewnątrznie i wewnątrznie odebrać Polaków od Rosji”. Temu służyło otwarcie w Warszawie w 1915 roku polskich uczelni (uniwersytetu oraz politechniki), zezwolenie na stopniową polonizację administracji oraz sądownictwa¹⁴.

11 S. Neitzel, *Weltkrieg und Revolution 1914-1918/19*, Hrsg. M. Görtemaker, F.L. Kroll, Berlin 2008, s. 89.

12 F. Naumann, *Mittleuropa*, Berlin 2015, s. 34, 62, 101, 110-111.

13 Tamże, s. 74-75.

14 Szerzej na ten temat zob. G. Kucharczyk (red.), *Pierwsza niemiecka okupacja. Królestwo Polskie i kresy wschodnie pod okupacją mocarstw centralnych 1914-1918*, Warszawa 2019. Tamże omówienie literatury przedmiotu.

Na uwagę zasługuje fakt, że w innej części Europy Środkowej niemieckie kierownictwo polityczno-wojskowe realizowało zupełnie inny model polityki okupacyjnej. Na terytoriach zarządzanych w latach 1915-1918 przez administrację Ober-Ost (ziemie litewsko-białoruskie dawnej Rzeczypospolitej oraz Podlasie), pod rzeczywistym kierownictwem Ericha Ludendorffa, powstała „niemiecka kolonia militarna” (V.G. Liulevicius), faktycznie wyjęta spod kontroli politycznej rządu Rzeszy i ukierunkowana na maksymalną eksploatację gospodarczą okupowanych ziem¹⁵.

Należy jednak podkreślić, że nawet w przypadku „łagodniejszej” polityki okupacyjnej Niemiec w Królestwie Polskim zasadniczy cel polityki Berlina w odniesieniu do Polski i Europy Środkowej pozostawał niezmienny: ustanowienie trwałej, politycznej, wojskowej oraz gospodarczej dominacji Rzeszy Niemieckiej w tej części kontynentu. Ustępstwa wobec Polaków, aż do zgody na powstanie państwa polskiego (Akt 5 listopada 1916 roku), miały wspomagać realizację tego nadrzędnego celu Niemiec.

Wymowne pod tym względem są wypowiedzi gen. Beselera w jego prywatnej korespondencji. „Nie mam Polakom nic do zaoferowania, mam jednak ich zaufanie i sądzę, że znalazłem jedyny sposób, by ich wykorzystać dla naszych celów, nie mówię «pożyśkać»” – zwierzał się 2 listopada 1916 roku w liście do gen. Friedrich von Bernhardiego¹⁶. W podobnym duchu warszawski generał-gubernator określał priorytety niemieckiej polityki na ziemiach polskich w swojej urzędowej korespondencji ze swoimi politycznymi zwierzchnikami w kancelarii Rzeszy w Berlinie. W przesłanym w styczniu 1916 roku do kancelarii Rzeszy raporcie o politycznej sytuacji w Generalnym Gubernatorstwie Beseler stwierdzał: „Nie po to podbiliśmy Polskę [czytaj: obszar byłej Kongresówki – G.K.], aby ją wyzwać, ale po to, aby chronić wschodnią część Europy Środkowej, zwłaszcza Niemcy, od strony Rosji”¹⁷.

Pod koniec pierwszej wojny światowej coraz wyraźniej w polityce niemieckiej wobec Europy Środkowej zarysowała się odmienna od *Mitteleuropä* koncepcja, czyli plan zbudowania przez Rzeszę Niemiecką „wschodniego imperium” (*Ostimperium*). Nabral on realnych kształtów po destabilizacji imperium rosyjskiego w wyniku wstrząsów rewolucyjnych, które wydarzyły się w 1917 roku (rewolucja lutowa, a następnie przewrót bolszewicki). W sprokurowaniu tego ostatniego kluczową rolę odegrało finansowe oraz logistyczne wsparcie dla bolszewików ze strony rządu niemieckiego (por. słynny zaplombowany wagon, którym w 1917 roku podróżował ze Szwajcarii przez Niemcy do

15 V.G. Liulevicius, *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge 2000.

16 Bundesarchiv – Militärarchiv Freiburg, Nachlass von Beseler, N 30 / 54, List H. Beselera do gen. Bernhardi, 2.11.1916, s. 67.

17 Zob. Bundesarchiv – Militärarchiv Freiburg, Nachlass von Beseler, N 30 / 11, „Politischer Bericht über Polen” H. Beselera z 23.01.1916, s. 31.

Finlandii Lenin wraz ze swoimi najbliższymi współpracownikami). Po raz pierwszy tak wyrażnie, ale niestety nie po raz ostatni okazało się, że w niemieckiej polityce względ na wąsko pojęte, egoistycznie formułowane interesy polityczne i gospodarcze Berlina brał górę nad żywotnymi interesami Europy Środkowej. W ten sposób bowiem należy oceniać współudział Rzeszy Niemieckiej w powstaniu i przetrwaniu w latach 1917-1918 pierwszego totalitarnego państwa – Rosji bolszewickiej.

Zawarty przez Niemcy w Brześciu nad Bugiem w marcu 1918 roku „pokój karta-giński” z rządem Lenina był zasadniczym krokiem na drodze do powstania w Europie Środkowej niemieckiego „imperium wschodniego”¹⁸. Bolszewicka Rosja zgadzała się na oddanie pod kontrolę Rzeszy oraz jej sojuszników niemal jednej trzeciej swojej europejskiej części i znacznej części przemysłu. Planowane w Berlinie *Ostimperium* miało z jednej strony czerpać swoje siły z bezpośrednich aneksji terytorialnych dokonywanych przez Niemcy („pas graniczny” w okupowanym Królestwie Polskim, Kurlandia) oraz z kontrolowania nowych terytoriów w ramach zmodyfikowanej koncepcji *Mitteleurop*y (Litwa oraz obszar nazywany przez polityków niemieckich Polską), w której imperialny hegemon miał utrzymywać swoją dominację również za pomocą starej zasady *divide et impera*. Ten ostatni aspekt hegemonialnej polityki Niemiec w Europie Środkowej w latach Wielkiej Wojny był stałą praktyką na obszarach administrowanych przez Ober-Ost, gdzie niemieckie władze okupacyjne regularnie inicjowały konflikty między Polakami a Litwinami i Białorusinami (m.in. w polityce szkolnej).

Jak miała wyglądać Europa Środkowa w ramach niemieckiego *Ostimperium*, dobrze charakteryzowały słowa Harry’ego hr. Kesslera (pierwszego niemieckiego posła w odrodzonej Polsce), który w następujący sposób przedstawiał dalekosiężne skutki pokoju brzeskiego Niemiec z bolszewicką Rosją:

Rzuca się w oczy podobieństwo między porządkiem, który my zaprowadzamy na Wschodzie, a systemem napoleońskim. Dzisiaj podobnie jak wtedy mamy system samodzielnych państw pod ochroną [*Schutzstaaten*], które na podobieństwo planet orbitują wokół jednego, potężnego państwa znajdującego się w centrum¹⁹.

Użyty przez niemieckiego dyplomatę oksymoron („samodzielne państwa pod ochroną”) doskonale oddaje istotę niemieckiej polityki wobec Europy Środkowej w latach pierwszej wojny światowej, czy to w wersji *Mitteleurop*y, czy *Ostimperium*: imperialny rdzeń skryty za frazeologią o „nowej Europie Środkowej”.

18 Szerzej na ten temat zob. W. Baumgart, *Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*, Wien-München 1966.

19 Cyt. za E. Conze, *Die grosse Illusion. Versailles 1919 und die Neuordnung der Welt*, München 2018, s. 92.

3. Niemiecka polityka w okresie Republiki Weimarskiej (1919-1933)

Kultura polityczna istniejącej w latach 1919-1933 republikańskiej i demokratycznej Rzeszy Niemieckiej (Republika Weimarska) zdominowana była przez „ideę 1919 roku”, czyli powszechny sprzeciw – nie tylko wszystkich bez wyjątku partii reprezentowanych w niemieckim parlamencie, ale również szerokich kręgów niemieckiej opinii publicznej – wobec postanowień traktatu wersalskiego podpisanego 28 czerwca 1919 roku²⁰. Traktat pokojowy „mocarstw sprzymierzonych i stowarzyszonych z Rzeszą Niemiecką” potwierdzał w sensie prawa międzynarodowego powrót państwa polskiego na mapę Europy; państwa, które było najważniejszym elementem Europy Środkowej niepodległych państw – od Finlandii poprzez państwa bałtyckie, Czechosłowację, Rumunię i Jugosławię. Jego powstanie było jednym z najważniejszych w sensie geopolitycznych skutków klęski Niemiec w 1918 roku.

W tak bardzo sfragmentaryzowanej scenie politycznej Niemiec weimarskich sprzeciw wobec traktatu wersalskiego był jedyną właściwie kwestią jednoczącą zarówno niemieckich konserwatystów, liberałów, katolickie Centrum, socjaldemokratów, jak i komunistów²¹. Cała polityka zagraniczna Republiki Weimarskiej ukierunkowana była na doprowadzenie do rewizji traktatu wersalskiego w Europie Środkowej, przede wszystkim w odniesieniu do granicy polsko-niemieckiej²². Należy jednak podkreślić, że ton antywersalskiej krytyki zmierzał w Niemczech do zakwestionowania prawa do istnienia niepodległego państwa polskiego jako takiego. Pośrednio oznaczało to brak zgody republikańskiej Rzeszy Niemieckiej na istnienie Europy Środkowej jako samodzielnego bytu złożonego z niepodległych państw. Upadek Polski, do czego konsekwentnie dążyli weimarskie Niemcy, musiał oznaczać wcześniej czy później upadek całej, tak rozumianej Europy Środkowej.

Nieprzyjazne wobec Polski i całej Europy Środkowej niemieckie „idee 1919 roku” w afirmowaniu egoistycznych celów politycznych Berlina były właściwie kontynuacją polityki cesarskiej Rzeszy z ostatnich lat Wielkiej Wojny. Ciągłość tę najwyraźniej widać na przykładzie relacji weimarskich Niemiec z totalitarnym Związkiem Sowieckim. Zbliżenie Republiki Weimarskiej do państwa Lenina i Stalina na gruncie wspólnego dla

20 G. Koenen, *Der Russland-Komplex. Die Deutschen und der Osten 1900-1945*, München 2005, s. 324-327.

21 Ostatnio na ten temat zob. G. Krumeich, *Als Hitler den Ersten Weltkrieg gewann. Die Nazis und die Deutschen 1921-1940*, Freiburg im Breisgau 2024, s. 24-30. Kompleksowe omówienie tego zagadnienia w T. Lorenz, „Die Weltgeschichte ist das Weltgericht“. *Der Versailler Vertrag in Diskurs und Zeitgeist der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main 2008.

22 P. Fischer, *Die deutsche Publizistik als Faktor der deutsch-polnischen Beziehungen 1919-1939*, Wiesbaden 1991, s. 12-13; P. Krüger, *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar*, Darmstadt 1993, s. 114; R. Schattkowsky, *Deutschland und Polen von 1918/19 bis 1925. Deutsch-polnische Beziehungen zwischen Versailles und Locarno*, Frankfurt am Main 1994, s. 21-41.

Berlina i Moskwy sprzeciwu wobec istnienia niepodległej Polski i samodzielnej Europy Środkowej wyraźnie zarysowało się już w czasie wojny polsko-bolszewickiej 1919-1920. W apogeum bolszewickiej ofensywy na Warszawę latem 1920 roku, gdy wydawało się, że dni państwa polskiego są policzone, niemiecka dyplomacja wyraźnie dawała do zrozumienia stronie bolszewickiej, że jest gotowa do podjęcia złożonej już wcześniej przez Lenina oferty rozmów na temat powrotu do granicy niemiecko-rosyjskiej z 1914 roku. Temu towarzyszyły inne, wrogie wobec Polski decyzje rządu niemieckiego (np. przepuszczenie przez terytorium Rzeszy, mimo oficjalnie ogłoszonej neutralności, transportów wojskowych przeznaczonych dla bolszewików i jednocześnie wstrzymywanie transportów z pomocą wojskową dla walczącej o swoją niepodległość Polski)²³.

W 1922 roku w Rapallo doszło do ponownego nawiązania stosunków dyplomatycznych między Rzeszą Niemiecką a państwem Lenina. Temu porozumieniu towarzyszyły uzgodnienia dotyczące sfery gospodarczej (m.in. zrzeczenie się przez obie układające się strony roszczeń z tytułu przedwojennych zobowiązań finansowych)²⁴. Jednak sens układu zawartego w Rapallo streszczały słowa niemieckiego kanclerza Josepha Wirtha (katolicka partia Centrum), który do udającego się do Moskwy niemieckiego ambasadora Ulricha von Brockdorff-Rantzaua mówił wprost, że chodzi o „wykańczanie Polski” wspólnie z bolszewikami²⁵.

Kontynuatorem tak wyznaczonej „linii Rapallo” był Gustav Stresemann, niemiecki laureat pokojowej Nagrody Nobla, minister spraw zagranicznych w latach 1923-1929, wywodzący się ze środowiska liberalnego. Prowadzona przez niego antywersalska polityka opierała się na dwóch fundamentach. Wobec mocarstw zachodnich akceptacja postanowień traktatu pokojowego z 1919 roku, zwłaszcza w odniesieniu do akceptacji przez Niemcy przebiegu granicy niemiecko-francuskiej oraz niemiecko-belgijskiej. Z kolei wobec Polski twardy sprzeciw wobec akceptacji granicy ustalonej w Wersalu i szukanie w totalitarnym Związku Sowieckim sojusznika w prowadzeniu zdecydowanie antypolskiej polityki. Jednak polityka ta, należy po raz kolejny podkreślić, była wymierzona również w całą Europę Środkową, której losy kierowana przez G. Stresemanna dyplomacja

-
- 23 Zob. G. Wagner, *Deutschland und der polnisch-sowjetische Krieg 1920*, Wiesbaden 1979; P. Madajczyk, *Niemcy wobec wojny polsko-radzieckiej 1920 roku*, w: *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe*, red. A. Koryn, Warszawa 1991, s. 172-184; P. Hauser, *Niemcy a konflikt polsko-radziecki w latach 1919-1920*, w: *Rok 1920 z perspektywy osiemdziesięciolecia*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 2001, s. 256-261; J. Szczepański, *Niemcy wobec najazdu bolszewickiego na Polskę w 1920 roku*, „Res Historica”, 31 (2011), s. 73-84.
- 24 P. Krüger, *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar*, s. 166-183. O gospodarczych aspektach zbliżenia niemiecko-sowieckiego od czasów Rapallo aż do końca istnienia Republiki Weimarskiej zob. H.-W. Niemann, *Die deutsch-sowjetischen Wirtschaftsbeziehungen von Rapallo (1922) bis zum Angriff auf die Sowjetunion (1941)*, in: *Deutschland und das bolschewistische Rußland von Brest-Litowsk bis 1941*, Berlin 1991, s. 93-104.
- 25 U. Kaiser, *Realpolitik oder antibolschewistischer Kreuzzug? Zum Zusammenhang von Rußlandbild und Rußlandpolitik der deutschen Zentrumsparterie 1917-1933*, Frankfurt am Main 2005, s. 101.

niemiecka chętnie poświęcała na ołtarzu porozumienia ze Związkiem Sowieckim. W totalitarnej ideologii sowieckiego komunizmu nie było miejsca na samodzielną Europę Środkową, traktowaną od początku przez reżim bolszewicki jako przeszkodę do usunięcia („ściankę”) na drodze do zrewolucjonizowania całego kontynentu europejskiego²⁶.

Te ekspansjonistyczne ambicje ZSRS były powszechnie znane w całej Europie, także w Niemczech. Mimo to liberalny polityk G. Stresemann zdecydował się na zawarcie w kwietniu 1926 roku tzw. traktatu berlińskiego z rządzonym już przez Stalina państwem. Traktat przewidywał nie tylko współpracę polityczną, ale i wojskową demokratycznych Niemiec z totalitarnym Związkiem Sowieckim²⁷. Podobnie jak cztery lata wcześniej z perspektywy niemieckich priorytetów politycznych celem było „wykończenie Polski”, co wcześniej czy później oznaczało „wykończenie” wspólnie przez Berlin i Moskwę całą Europę Środkową.

4. Hitlerowska polityka wobec Europy Środkowej (1933-1945)

Należy zgodzić się z opinią, że antypolski rewizjonizm Republiki Weimarskiej przygotowywał grunt pod antypolską politykę hitlerowskiej Rzeszy Niemieckiej²⁸. Analogie sięgają jednak głębiej. Polityka zagraniczna hitlerowskich Niemiec, podobnie jak polityka zagraniczna republikańskiej Rzeszy Niemieckiej, traktowała Europę Środkową wyłonioną na mocy traktatu wersalskiego jako *quantité negligeable*. Uzasadnienie tego stanowiska było jednak już zupełnie inne niż w odniesieniu do weimarskich Niemiec. W przypadku hitlerowskiej Rzeszy Niemieckiej najważniejsze były względy ideologiczne. Zasadniczym zaś pryncypium ideologii niemieckiego narodowego socjalizmu było dążenie do stworzenia w Europie Środkowej i Wschodniej imperium nowego typu. Nie miało to być już *Ostimperium* na wzór tego z lat I wojny światowej, a więc rządzone według tradycyjnej imperialnej polityki dążącej do wywierania wpływu i zachowywania kontroli nad podporządkowanym terytorium. Naziści dążyli do stworzenia w Europie Środkowej

26 Józef Stalin jako komisarz ds. narodowości w bolszewickiej Radzie Komisarzy Ludowych pisał 17 listopada 1918 roku: „Podczas gdy w Rosji już ponad rok powiewa czerwony sztandar, a na Zachodzie, w Niemczech i na Austro-Węgrzech wybuchy proletariackich powstań rozrastają się z godziny na godzinę, w okupowanych obwodach, w Finlandii, Estonii, na Łotwie, Litwie, Białorusi, w Polsce, Besarabii, na Ukrainie i Krymie nadal wloką swój nędzny żywot burżuazyjno-nacjonalistyczne «rządy» z łaski przeżywających swój okres schyłkowy imperialistów Zachodu”. Cyt. za A.J. Leinwand, *Czerwonym młotem w orla białego. Propaganda sowiecka w wojnie z Polską 1919-1920*, Warszawa 2008, s. 67.

27 P. Krüger, *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar*, s. 321-324; G. Arnold, *Gustav Stresemann und die Problematik der deutschen Ostgrenzen*, Frankfurt am Main 2000, s. 106-108.

28 N. Krekler, *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik. Die Subventionierung der deutschen Minderheit in Polen 1919-1933*, Stuttgart 1975, s. 150.

i Wschodniej *Lebensraum*u dla „czystych rasowo” Aryjczyków, a instrumentem rządzenia miał być terror o ludobójczej skali²⁹.

Ta ideologiczna wizja nie dopuszczała możliwości istnienia Europy Środkowej w kształcie, w którym wyłoniła się ona po zakończeniu pierwszej wojny światowej. Dążąc do realizacji najważniejszego celu swojej motywowanej ideologicznie polityki, czyli rozpętania światowego konfliktu zbrojnego prowadzącego do stworzenia „przestrzeni życiowej” dla nowej „rasy panów”, kierownictwo nazistowskiego państwa nie wahało się poświęcić istnienia Europy Środkowej na rzecz porozumienia z innym totalitarnym mocarstwem (Związkiem Sowieckim). W ten sposób należy ocenić konsekwencje zawartego 23 sierpnia 1939 roku w Moskwie niemiecko-sowieckiego paktu o nieagresji (pakt Ribbentrop-Mołotow) wraz z dołączonym doń tajnym protokołem będącym wyrokiem śmierci na Europę Środkową, która miała zostać podzielona między dwa totalitarne mocarstwa.

W okresie obowiązywania sojuszu niemiecko-sowieckiego (1939-1941) nastąpił pierwszy akt niszczenia Europy Środkowej złożonej z niepodległych państw, których istnienie sankcjonował traktat wersalski. Kolejny nastąpił po napaści Niemiec na Związek Sowiecki (22 czerwca 1941), gdy hitlerowska Rzesza Niemiecka przystąpiła do właściwej realizacji swoich planów stworzenia w Europie Środkowej i Wschodniej „przestrzeni życiowej”. Jak świadczą plany powstające po 1939 roku w kierowanych przez Heinricha Himmlera instytucjach (SS oraz Komisariat Rzeszy ds. Umacniania Niemczyzny na Wschodzie), które przeszły do historii jako Generalny Plan Wschodni i doczekały się „pilotażowych” realizacji w takich miejscach jak Zamojszczyzna (1942-1943), zwycięstwo hitlerowskich Niemiec nie tylko oznaczałoby likwidację Europy Środkowej jako samodzielnego bytu politycznego, ale masową eksterminację jej mieszkańców³⁰.

5. Niemiecka polityka po drugiej wojnie światowej i w okresie zimnej wojny (1945-1989)

Po drugiej wojnie światowej Europa Środkowa nie odrodziła się jako zbiór niepodległych państw. Aż do 1989 roku trwała nad nią dominacja Związku Sowieckiego. Jej ważnym elementem było istnienie Niemieckiej Republiki Demokratycznej (NRD). Częścią euroatlantyckiej wspólnoty politycznej i obronnej była natomiast Republika Federalna Niemiec (RFN). Na uwagę zasługuje fakt, że już w okresie rządów Konrada Adenauera, chadeckiego kanclerza słusznie kojarzonego z polityką „wiązania z Zachodem”

29 Szerzej na ten temat zob. M. Mazower, *Hitlers Imperium. Europa unter der Herrschaft des Nationalsozialismus*, München 2011.

30 C. Ingrao, *Obietnica Wschodu. Nazistowskie nadzieje i ludobójstwo 1939-1943*, tłum. J. Jedliński, Warszawa 2022, s. 95-102.

(*Westbindung*) Bundesrepublik, zarysował się wyraźnie inny wektor w zachodnioniemieckiej polityce – dążenie do politycznego i gospodarczego zbliżenia ze Związkiem Sowieckim.

Pierwszym sygnałem była wizyta K. Adenauera w Moskwie w 1955 roku. Kilka lat po niej, w 1958 roku, doszło do zawarcia przez zachodnioniemieckie koncerny pierwszej serii kontraktów na wydobycie i przesył do Europy Zachodniej sowieckiego gazu i ropy naftowej³¹. Decyzje te można potraktować jako wstęp do „nowej polityki wschodniej” (*neue Ostpolitik*), kojarzonej zazwyczaj z osobą pierwszego socjaldemokratycznego kanclerza RFN Willego Brandta (1969-1974), której inauguracja zbiegła się z krótkim okresem odprężenia (*détente* z lat 70. XX wieku) w czasie zimnej wojny³².

Na kilka lat przed dojściem do władzy w 1969 roku koalicji socjaldemokratyczno-liberalnej Egon Bahr, główny strateg „nowej polityki wschodniej” i najbliższy doradca W. Brandta w zakresie polityki zagranicznej (przed i po 1969 roku), sformułował zasadniczy cel zwrotu w polityce Bonn w odniesieniu do państw „bloku wschodniego”, którym miało być doprowadzenie do „zmiany poprzez zbliżenie” (*Wandel durch Annäherung*)³³. Postulowana przez Bahra zmiana miała jednak dotyczyć przede wszystkim zmiany w relacjach Bonn z Moskwą. W przeszłość miała odejść obowiązująca w czasach Adenauera (choć przecież nie tak rygorystycznie) tzw. doktryna Hallsteina, będąca uzasadnieniem dla nieutrzymywania przez RFN stosunków dyplomatycznych z państwami uznającymi istnienie komunistycznej NRD, czyli przede wszystkim z państwami Europy Środkowej, które po 1945 roku na skutek uzgodnień wielkich mocarstw (konferencje w Jaltie i Poczdamie) znalazły się w sowieckiej sferze wpływu.

Jednak zakwestionowanie doktryny Hallsteina nie miało oznaczać – zapowiadał Bahr – dążenia RFN do usamodzielnienia Europy Środkowej. Wręcz odwrotnie. Założenia i decyzje podejmowane w ramach „nowej polityki wschodniej” definiowały „zmianę” jako uznanie przez Bonn powojennego terytorialnego i politycznego *status quo* w Europie Środkowej. Z jednej strony oznaczało to uznanie przez rząd zachodnioniemiecki granicy polsko-niemieckiej na Odrze i Nysie Łużyckiej (choć ostatecznie nastąpiło to dopiero w 1990 roku), z drugiej strony – faktyczne uznanie sowieckich roszczeń do całkowitej dominacji nad tym regionem Starego Kontynentu, co opisywała tzw. doktryna Breżniewa. Dlatego też twórcy niemieckiej „polityki wschodniej” i jej kontynuatorzy po

31 K. Rudolph, *Wirtschaftsdiplomatie im Kalten Krieg. Die Ostpolitik der westdeutschen Großindustrie 1945-1991*, Frankfurt am Main-New York 2004.

32 F. Fischer, „Im deutschen Interesse“. *Die Ostpolitik der SPD von 1969 bis 1989*, Husum 2001, s. 132-159; A. Vogtmeier, *Egon Bahr und die deutsche Frage. Zur Entwicklung der sozialdemokratischen Ost- und Deutschlandpolitik vom Kriegsende bis zur Vereinigung*, Bonn 1996, s. 59-73, 121-133.

33 Chodzi o tzw. memoriał z Tutzing Egoa Bahra z roku 1963. Zob. H. Kundnani, *German Power: Das Paradox der deutschen Stärke*, München 2016, s. 52-53.

dymisji Brandta w 1974 roku (tj. wszystkie kolejne gabinety zachodnioniemieckie, zarówno socjaldemokratyczne, jak i chadeckie) z dużym sceptycyzmem, by nie powiedzieć z niechęcią, odnosili się do pojawiających się za żelazną kurtyną wolnościowych ruchów w państwach Europy Środkowej. Znamienna pod tym względem była wstrzemięźliwa reakcja socjaldemokratycznego kanclerza Helmuta Schmidta na powstanie w 1980 roku „Solidarności” w Polsce, a następnie brak ostrej reakcji rządu RFN na wprowadzenie przez władze PRL stanu wojennego 13 grudnia 1981 roku³⁴.

Zakończenie. Współczesna niemiecka polityka wobec Europy Środkowej

Nie będzie więc przesadą stwierdzenie, że prowadzona przez kolejne rządy RFN (również w XXI wieku) „nowa polityka wschodnia”, której ważnym elementem było zacieśnianie gospodarczej współpracy Bonn i Moskwy (por. pierwsze wielkie kontrakty gazowe z 1970 roku zawarte w myśl zasady „rury za gaz” i utrzymywane w kolejnych latach), była kontynuacją starej, sięgającej epoki wilhelmińskiej Rzeszy, polityki niemieckiej, która w imię egoistycznie pojmowanej *Staatsräson* poświęcała żywotne interesy narodów środkowoeuropejskich dążących do politycznej i kulturowej podmiotowości³⁵. Jak pokazuje bilans współpracy (politycznej i gospodarczej) Niemiec z putinowską Rosją, państwem nastawionym na agresywną ekspansję kosztem sąsiadów, taka krótkowzroczność negatywnie odbija się nie tylko na bezpieczeństwie całej Europy Środkowej (por. rolę gazociągu Nordstream), ale i samych Niemiec.

References/Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Bundesarchiv – Militärarchiv Freiburg, Nachlass von Beseler, N 30 / 54, List H. Beselera do gen. Bernhardi, 2.11.1916.

Bundesarchiv – Militärarchiv Freiburg, Nachlass von Beseler, N 30 / 11, „Politischer Bericht über Polen” H. Beselera z 23.01.1916.

OPRACOWANIA

Arnold G., *Gustav Stresemann und die Problematik der deutschen Ostgrenzen*, Frankfurt am Main 2000.

³⁴ T.G. Ash, *W imieniu Europy. Niemcy i podzielony kontynent*, tłum. S. Kowalski, Londyn 1996, s. 339-346.

³⁵ Na temat uwikłań niemieckiej polityki i świata biznesu we współpracę z putinowską Rosją zob. R. Bingen, M. Wehner, *Die Moskau-Connection. Das Schröder-Netzwerk und Deutschlands Weg in die Abhängigkeit*, München 2023.

- Ash T.G., *W imieniu Europy. Niemcy i podzielony kontynent*, tłum. S. Kowalski, Londyn 1996.
- Basler W., *Deutschlands Annexionspolitik in Polen und im Baltikum 1914-1918*, Berlin 1962.
- Baumgart W., *Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litowsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*, Wien-München 1966.
- Bew J., *Realpolitik: A History*, New York 2016.
- Bingener R., Wehner M., *Die Moskau-Connection. Das Schröder-Netzwerk und Deutschlands Weg in die Abhängigkeit*, München 2023.
- Canis K., *Von Bismarck zur Weltpolitik. Deutsche Außenpolitik 1890 bis 1902*, Berlin 1999.
- Conze E., *Die grosse Illusion. Versailles 1919 und die Neuordnung der Welt*, München 2018.
- Fischer F., „Im deutschen Interesse“. *Die Ostpolitik der SPD von 1969 bis 1989*, Husum 2001.
- Fischer P., *Die deutsche Publizistik als Faktor der deutsch-polnischen Beziehungen 1919-1939*, Wiesbaden 1991.
- Hauser P., *Niemcy a konflikt polsko-radziecki w latach 1919-1920*, w: *Rok 1920 z perspektywy osiemdziesięciolecia*, red. A. Ajnenkiel, Warszawa 2001, s. 256-261.
- Ingrao C., *Obietnica Wschodu. Nazistowskie nadzieje i ludobójstwo 1939-1943*, tłum. J. Jedliński, Warszawa 2022.
- Kaiser U., *Realpolitik oder antibolschewistischer Kreuzzug? Zum Zusammenhang von Rußlandbild und Rußlandpolitik der deutschen Zentrumspartei 1917-1933*, Frankfurt am Main 2005.
- Klare K.-A., *Imperium ante portas. Die deutsche Expansion in Mittel- und Osteuropa zwischen Weltpolitik und Lebensraum (1914-1918)*, Wiesbaden 2020.
- Koenen G., *Der Russland-Komplex. Die Deutschen und der Osten 1900-1945*, München 2005.
- Krekeler N., *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik. Die Subventionierung der deutschen Minderheit in Polen 1919-1933*, Stuttgart 1975.
- Krüger P., *Die Aussenpolitik der Republik von Weimar*, Darmstadt 1993.
- Krumeich G., *Als Hitler den Ersten Weltkrieg gewann. Die Nazis und die Deutschen 1921-1940*, Freiburg im Breisgau 2024.
- Kucharczyk G. (red.), *Pierwsza niemiecka okupacja. Królestwo Polskie i kresy wschodnie pod okupacją mocarstw centralnych 1914-1918*, Warszawa 2019.
- Kundnani H., *German Power: Das Paradox der deutschen Stärke*, München 2016.
- Leinwand A.J., *Czerwonym młotem w orla białego. Propaganda sowiecka w wojnie z Polską 1919-1920*, Warszawa 2008.
- Liulevicius V.G., *War Land on the Eastern Front: Culture, National Identity and German Occupation in World War I*, Cambridge 2000.
- Lorenz T., „Die Weltgeschichte ist das Weltgericht“. *Der Versailler Vertrag in Diskurs und Zeitgeist der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main 2008.
- Lysoń R., *Konsekwentne działania czy improwizacja? Niemieckie plany wojenne wobec Polski w okresie I wojny światowej*, „Historia Slavorum Occidentis”, 2015, nr 2, s. 150-167, <https://doi.org/10.15804/hso150208>.
- Madajczyk P., *Niemcy wobec wojny polsko-radzieckiej 1920 roku*, w: *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe*, red. A. Koryn, Warszawa 1991, s. 172-184.
- Mazower M., *Hitlers Imperium. Europa unter der Herrschaft des Nationalsozialismus*, München 2011.
- Neitzel S., *Weltkrieg und Revolution 1914-1918/19*, Hrsg. M. Görtemaker, F.L. Kroll, Berlin 2008.

- Niemann H.-W., *Die deutsch-sowjetischen Wirtschaftsbeziehungen von Rapallo (1922) bis zum Angriff auf die Sowjetunion (1941)*, in: *Deutschland und das bolschewistische Rußland von Brest-Litowsk bis 1941*, Berlin 1991, s. 87-110.
- Pajewski J., „Mitteleuropa”: studia z dziejów imperializmu niemieckiego w dobie pierwszej wojny światowej, Poznań 1959.
- Rudolph K., *Wirtschaftsdiplomatie im Kalten Krieg. Die Ostpolitik der westdeutschen Großindustrie 1945-1991*, Frankfurt am Main-New York 2004.
- Schattkowsky R., *Deutschland und Polen von 1918/19 bis 1925. Deutsch-polnische Beziehungen zwischen Versailles und Locarno*, Frankfurt am Main 1994.
- Steinberg J., *Bismarck. Magier der Macht*, Berlin 2015.
- Szczepański J., *Niemcy wobec najazdu bolszewickiego na Polskę w 1920 roku*, „Res Historica”, 31 (2011), s. 73-84.
- Szymczak D., *Miedzy Habsburgami a Hohenzollernami. Rywalizacja niemiecko-austro-węgierska w okresie I wojny światowej a odbudowa państwa polskiego*, Kraków 2009.
- Vermeiren J., *The First World War and German National Identity: The Dual Alliance at War*, Cambridge 2016.
- Vick B.E., *Defining Germany. The 1848 Frankfurt Parliamentarians and National Identity*, Cambridge, MA-London 2002.
- Vogtmeier A., *Egon Bahr und die deutsche Frage. Zur Entwicklung der sozialdemokratischen Ost- und Deutschlandpolitik vom Kriegsende bis zur Vereinigung*, Bonn 1996.
- Wagner G., *Deutschland und der polnisch-sowjetische Krieg 1920*, Wiesbaden 1979.
- Watson A., *Ring of Steel. Germany and Austria-Hungary at War, 1914-1918*, London 2015.
- Wereszycki H., *Sojusz trzech cesarzy. Walka o pokój europejski 1872-1878*, wyd. 2, Warszawa 2010.
- Wippermann W., „Gesunder Volksegoismus“. *Vorgeschichte, Verlauf und Folgen der Polendebatte in der Paulskirche*, in: *1848. Revolution in Europa. Verlauf, politische Programme, Folgen und Wirkungen*, Hrsg. H. Timmermann, Berlin 1999, s. 351-365.